

دانشگاه اراک

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

زیبایی‌شناسی اندیشه‌های عرفانی دیوان

حکیم مهدی الهی قمشه ای

پژوهشگر

مریم سادات دریاپاری

استاد راهنما

دکتر امین رحیمی

استاد مشاور

دکتر محسن ذوالفقاری

زمستان ۹۲

بسم الله الرحمن الرحيم

زیبایی‌شناسی اندیشه های عرفانی دیوان

حکیم مهدی الهی قمشه ای

توسط:

مریم سادات دریاباری

پایان نامه

ارائه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی

لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

از

دانشگاه اراک

اراک-ایران

ارزیابی و تصویب شده توسط کمیته پایان نامه با نمره: و درجه:

دکتر امین رحیمی (استاد راهنما و رئیس کمیته).....استادیار دانشگاه اراک

دکتر محسن ذوالفقاری.....دانشیار دانشگاه اراک

دکتر جلیل مشیدی.....استادیار دانشگاه اراک

تقدیم به:

به نقاش رنگی طرح های دلم، همسر

سپاس گزاری

سپاس خدای را که آفرید آنچه باید و قرار داد آنچه درست بود. بعد از دو سال، از نتیجه‌ی به دست آمده خشنودم. از استاد راهنمای بزرگوار، جناب آقای دکتر رحیمی که راهنمای نیک راهی بود و جناب آقای دکتر ذوالفقاری، استاد مشاور ارزشمند که آموخت آنچه آموختنی بود، می‌خواهم که نهایت سپاس و تشکر مرا پذیرا باشند. و سپاس از مادرم که آزاد مرا زاد و پدرم که پر بار پرورشم داد تا رسیدم به اینجایی که آغازی برای راه پرواز به آسمان علم و ادب است. بوسه می‌زنم بر دست‌های تربیت‌گوشان.

چکیده

زیبایی‌شناسی اندیشه‌های عرفانی دیوان حکیم مهدی الهی قمشه‌ای

در این پژوهش تلاش بر آن شد تا اندیشه‌های عرفانی حکیم الهی قمشه‌ای از میان اشعارش بر داشت شده و با ملاک‌های زیبایی‌شناسی بلاغی مورد مذاقه قرار گیرد؛ تا مهم‌ترین رویکرد‌های عرفانی، جایگاه زیبایی‌شناسی آن‌ها و مهم‌ترین عامل زیبایی‌شناسی بلاغی شاعر تبیین شود. به این منظور، ابتدا از میان عمده‌ی اشعار عرفانی حکیم الهی که غزلیات ایشان است، اصطلاحات، رموز و اندیشه‌های عرفانی استخراج و تحلیل نظری شد. سپس این ابیات عرفانی با رویکرد قدمایی و تکیه بر تخیل شاعر، بر اساس ملاک‌های زیبایی‌شناسی بلاغی مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌ها از این قرار است که اشعار حکیم الهی، جلوه‌گاه عرفان عملی اوست و دیدگاه عرفانی ایشان بر پایه‌ی عشق به محبوب ازلی استوار است. نمادها و رموز عرفانی، بیشترین بسامد و توجه را در اشعار او دارند. تشبیه و درجه‌ی دوم، استعاره، زبان هنری شاعر را رقم زده است. به کمک این دو صنعت بلاغی، حکیم الهی قمشه‌ای امور ذهنی و انتزاعی عرفانی را بر پایه‌ی امور عینی، تبیین کرده است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ج	چکیده
ز	فهرست جداول

فصل اول: مقدمه و کلیات

۲	مقدمه
۶	بخش اول: شرح احوال و آثار حکیم مهدی الهی قمشه ای
۶	زندگی نامه حکیم مهدی الهی قمشه ای
۱۲	آثار
۱۵	بخش دوم: عرفان حکیم الهی
۱۶	هجر و وصل
۱۸	بخش سوم: سبک شعری حکیم الهی
۱۸	مقدمه ملک الشعراء بهار بر دیوان عشاق
۲۰	بخش چهارم: عرفان
۲۰	عرفان اسلامی
۲۲	بخش پنجم: رموز و اصطلاحات عرفانی
۲۳	اصطلاحات رسمی صوفیان
۲۴	تصویر های نمادین
۲۶	بخش ششم: زیبایی شناسی چیست؟

فصل دوم: رویکرد های عرفانی

۲۹	اخلاص
۳۰	بلبل
۳۱	تجريد
۳۳	تجلی
۳۵	توبه
۳۸	توحید
۳۹	چشم و ابرو
۴۱	حجاب
۴۲	رخ
۴۴	رضا
۴۵	رقیب
۴۸	رند
۴۸	زلف
۵۲	زهد
۵۴	ساقی

۵۵	شهود مشاهده.....
۵۷	شوق.....
۶۰	صبر.....
۶۱	طلب.....
۶۳	عشق، عاشق، معشوق.....
۷۰	فقر.....
۷۲	لب و بوسه.....
۷۴	محبت.....
۷۵	مرغ سحر.....
۷۶	می و مستی.....
۷۹	ناز و غمزه.....
۸۱	نغمه و نوا.....
۸۴	نفس.....

فصل سوم: رویکرد های زیبایی شناسی

۸۸	مقدمه.....
۸۹	اخلاص.....
۸۹	بلبل.....
۹۴	تجرید.....
۹۷	تجلی.....
۹۹	توبه.....
۱۰۰	توحید.....
۱۰۲	چشم و ابرو.....
۱۰۷	حجاب.....
۱۱۱	رخ.....
۱۱۶	رضا.....
۱۱۹	رقیب.....
۱۲۲	رند.....
۱۲۲	زلف.....
۱۲۷	زهد.....
۱۲۹	ساقی.....
۱۲۹	شهود مشاهده.....
۱۳۲	شوق.....
۱۳۷	صبر.....
۱۳۹	طلب.....
۱۴۰	عشق، عاشق، معشوق.....
۱۴۵	فقر.....

۱۴۷ لب و بوسه.....
۱۵۱ محبت.....
۱۵۳ مرغ سحر.....
۱۵۶ می و مستی.....
۱۶۰ ناز و غمزه.....
۱۶۵ نغمه و نوا.....
۱۶۹ نفس.....
۱۷۳ تحلیل زیبایی شناسی.....
	نتیجه گیری کلی
۱۷۵ نتیجه گیری.....
۱۷۶ تصویر حکیم مهدی الهی قمشه ای.....
۱۷۷ فهرست منابع.....

فهرست نمودار ها

صفحه	عنوان
فصل دوم	
۸۶	نمودار ۱-۲- بسامد مهم ترین موضوعات عرفانی غزلیات حکیم الهی قمشه ای.....
فصل سوم	
۸۹	نمودار ۱-۳- انواع زیبایی در بحث بلبل.....
۹۰	نمودار ۲-۳- انواع استعاره در بحث بلبل.....
۹۰	نمودار ۳-۳- تیپ واژگانی مستعار در بحث بلبل.....
۹۰	نمودار ۴-۳- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث بلبل.....
۹۱	نمودار ۵-۳- انواع تشبیه از نظر طرفین در بحث بلبل.....
۹۲	نمودار ۶-۳- انواع تشبیه از نظر ذکر یا حذف وجه شبه در بحث بلبل.....
۹۲	نمودار ۷-۳- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث بلبل.....
۹۳	نمودار ۸-۳- انواع تشبیه به جهت حسی و عقلی بودن طرفین در بحث بلبل.....
۹۳	نمودار ۹-۳- انواع تشبیه به جهت مفرد(مجرد/ مقید) یا مرکب بودن در بحث بلبل.....
۹۳	نمودار ۱۰-۳- انواع غرض از تشبیه در بحث بلبل.....
۹۴	نمودار ۱۱-۳- انواع زیبایی در بحث تجرد.....
۹۵	نمودار ۱۲-۳- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث تجرد.....
۹۵	نمودار ۱۳-۳- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث تجرد.....
۹۵	نمودار ۱۴-۳- تشبیه از نظر مفرد(مجرد/ مقید) و مرکب در بحث تجرد.....
۹۶	نمودار ۱۵-۳- انواع استعاره در بحث تجرد.....
۹۶	نمودار ۱۶-۳- تیپ واژگانی مستعار در بحث تجرد.....
۹۷	نمودار ۱۷-۳- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث تجرد.....
۹۷	نمودار ۱۸-۳- استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث تجرد.....
۹۷	نمودار ۱۹-۳- انواع زیبایی در بحث تجلی.....
۹۸	نمودار ۲۰-۳- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث تجلی.....
۹۹	نمودار ۲۱-۳- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث تجلی.....
۹۹	نمودار ۲۲-۳- انواع زیبایی در بحث توبه.....
۱۰۰	نمودار ۲۳-۳- انواع زیبایی در بحث توحید.....
۱۰۲	نمودار ۲۴-۳- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث توحید.....
۱۰۲	نمودار ۲۵-۳- استعاره از نظر مفرد(مجرد/ مقید) و مرکب در بحث توحید.....
۱۰۲	نمودار ۲۶-۳- انواع زیبایی در بحث چشم و ابرو.....
۱۰۳	نمودار ۲۷-۳- ساختار تشبیهات از نظر طرفین در بحث چشم و ابرو.....
۱۰۳	نمودار ۲۸-۳- انواع تشبیه از جهت وجه شبه در بحث چشم و ابرو.....
۱۰۴	نمودار ۲۹-۳- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث چشم و ابرو.....
۱۰۴	نمودار ۳۰-۳- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی بودن طرفین در بحث چشم و ابرو.....
۱۰۴	نمودار ۳۱-۳- ساختار تشبیه از نظر مفرد(مجرد/ مقید) و مرکب بودن طرفین در بحث چشم و ابرو.....

- نمودار ۳-۳۲- انواع استعاره در بحث چشم و ابرو..... ۱۰۵
- نمودار ۳-۳۳- تیپ واژگانی مستعار در بحث چشم و ابرو..... ۱۰۶
- نمودار ۳-۳۴- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث چشم و ابرو..... ۱۰۶
- نمودار ۳-۳۵- انواع استعاره از نظر مفرد(مجرد/ مقید) و مرکب در بحث چشم و ابرو.....
- نمودار ۳-۳۶- انواع زیبایی در بحث حجاب..... ۱۰۷
- نمودار ۳-۳۷- انواع تشبیه از نظر طرفین در بحث حجاب..... ۱۰۸
- نمودار ۳-۳۸- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث حجاب..... ۱۰۸
- نمودار ۳-۳۹- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث حجاب..... ۱۰۹
- نمودار ۳-۴۰- انواع تشبیه از نظر مفرد(مجرد/ مقید) و مرکب در بحث حجاب..... ۱۰۹
- نمودار ۳-۴۱- انواع استعاره در بحث حجاب..... ۱۱۰
- نمودار ۳-۴۲- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث حجاب..... ۱۱۰
- نمودار ۳-۴۳- استعاره از نظر مفرد(مجرد/ مقید) و مرکب در بحث حجاب..... ۱۱۰
- نمودار ۳-۴۴- درصد انواع زیبایی در بحث رخ..... ۱۱۱
- نمودار ۳-۴۵- انواع تشبیه از نظر طرفین در بحث رخ..... ۱۱۲
- نمودار ۳-۴۶- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث رخ..... ۱۱۲
- نمودار ۳-۴۷- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی بودن در بحث رخ..... ۱۱۳
- نمودار ۳-۴۸- ساختار تشبیه از نظر مفرد (مجرد/مقید) و مرکب در بحث رخ..... ۱۱۳
- نمودار ۳-۴۹- غرض از تشبیه در بحث رخ..... ۱۱۳
- نمودار ۳-۵۰- انواع استعاره در بحث رخ..... ۱۱۴
- نمودار ۳-۵۱- تیپ واژگانی مستعار در بحث رخ..... ۱۱۴
- نمودار ۳-۵۲- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث رخ..... ۱۱۵
- نمودار ۳-۵۳- انواع زیبایی در بحث رضا..... ۱۱۶
- نمودار ۳-۵۴- انواع استعاره در بحث رضا..... ۱۱۶
- نمودار ۳-۵۵- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث رضا..... ۱۱۷
- نمودار ۳-۵۶- استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث رضا..... ۱۱۷
- نمودار ۳-۵۷- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث رضا..... ۱۱۸
- نمودار ۳-۵۸- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث رضا..... ۱۱۸
- نمودار ۳-۵۹- تشبیه از نظر مفرد(مجرد/ مقید) و مرکب در بحث رضا..... ۱۱۸
- نمودار ۳-۶۰- انواع زیبایی در بحث رقیب..... ۱۱۹
- نمودار ۳-۶۱- انواع استعاره در بحث رقیب..... ۱۱۹
- نمودار ۳-۶۲- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث رقیب..... ۱۲۰
- نمودار ۳-۶۳- استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث رقیب..... ۱۲۰
- نمودار ۳-۶۴- تیپ واژگانی مشبه در بحث رقیب..... ۱۲۱
- نمودار ۳-۶۵- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی و تشبیه از نظر مفرد و مرکب در بحث رقیب..... ۱۲۲
- نمودار ۳-۶۶- انواع زیبایی در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۲
- نمودار ۳-۶۷- انواع استعاره در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۳
- نمودار ۳-۶۸- تیپ واژگانی مستعار در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۴

- نمودار ۳-۶۹- تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۴
- نمودار ۳-۷۰- انواع تشبیه از نظر مفرد(مجرد/ مقید) و مرکب در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۴
- نمودار ۳-۷۱- انواع تشبیه از نظر طرفین در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۵
- انواع ۳-۷۲- تشبیه از نظر ذکر یا حذف وجه شبه در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۵
- نمودار ۳-۷۳- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۶
- نمودار ۳-۷۴- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۶
- نمودار ۳-۷۵- ساختار تشبیه از نظر مفرد (مجرد/مقید) و مرکب در بحث زلف و گیسو..... ۱۲۶
- نمودار ۳-۷۶- انواع زیبایی در بحث زهد..... ۱۲۷
- نمودار ۳-۷۷- تیپ واژگانی مشبه به در بحث زهد..... ۱۲۸
- نمودار ۳-۷۸- تشبیه از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث زهد..... ۱۲۸
- نمودار ۳-۷۹- انواع زیبایی در بحث ساقی..... ۱۲۹
- نمودار ۳-۸۰- انواع زیبایی در بحث مشاهده و شهود..... ۱۲۹
- نمودار ۳-۸۱- تشبیه از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث مشاهده و شهود..... ۱۳۰
- نمودار ۳-۸۲- انواع استعاره در بحث مشاهده و شهود..... ۱۳۱
- نمودار ۳-۸۳- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث مشاهده و شهود..... ۱۳۱
- نمودار ۳-۸۴- استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث مشاهده و شهود..... ۱۳۲
- نمودار ۳-۸۵- انواع زیبایی در بحث شوق..... ۱۳۲
- نمودار ۳-۸۶- انواع استعاره در بحث شوق..... ۱۳۳
- نمودار ۳-۸۷- تیپ واژگانی مستعار در بحث شوق..... ۱۳۳
- نمودار ۳-۸۸- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث شوق..... ۱۳۴
- نمودار ۳-۸۹- انواع تشبیه از نظر ارکان در بحث شوق..... ۱۳۵
- نمودار ۳-۹۰- انواع تشبیه از نظر ذکر یا حذف وجه شبه در بحث شوق..... ۱۳۵
- نمودار ۳-۹۱- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث شوق..... ۱۳۵
- نمودار ۳-۹۲- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث شوق..... ۱۳۶
- نمودار ۳-۹۳- طرفین تشبیه به لحاظ مفرد(مجرد/مقید) و مرکب بودن در بحث شوق..... ۱۳۶
- نمودار ۳-۹۴- غرض از تشبیه در بحث شوق..... ۱۳۷
- نمودار ۳-۹۵- انواع زیبایی در بحث صبر..... ۱۳۷
- نمودار ۳-۹۶- استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث صبر..... ۱۳۸
- نمودار ۳-۹۷- انواع زیبایی در بحث طلب..... ۱۳۹
- نمودار ۳-۹۸- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث طلب..... ۱۳۹
- نمودار ۳-۹۹- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث طلب..... ۱۴۰
- نمودار ۳-۱۰۰- انواع زیبایی در بحث عشق..... ۱۴۰
- نمودار ۳-۱۰۱- انواع تشبیه از جهت ذکر ارکان در بحث عشق..... ۱۴۱
- نمودار ۳-۱۰۲- انواع تشبیه از نظر ذکر یا حذف وجه شبه در بحث عشق..... ۱۴۲
- نمودار ۳-۱۰۳- تیپ واژگانی طرفین در بحث عشق..... ۱۴۲
- نمودار ۳-۱۰۴- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث عشق..... ۱۴۳
- نمودار ۳-۱۰۵- انواع تشبیه از نظر مفرد (مقید/مجرد) و مرکب در بحث عشق..... ۱۴۳

- نمودار ۳-۱۰۶- غرض از تشبیه در بحث عشق..... ۱۴۳
- نمودار ۳-۱۰۷- انواع استعاره در بحث عشق..... ۱۴۴
- نمودار ۳-۱۰۸- تیپ واژگانی مستعار در بحث عشق..... ۱۴۴
- نمودار ۳-۱۰۹- حسی یا عقلی در بحث عشق..... ۱۴۵
- نمودار ۳-۱۱۰- مفرد (مجرد/مقید) یا مرکب در بحث عشق..... ۱۴۵
- نمودار ۳-۱۱۱- انواع زیبایی در بحث فقر..... ۱۴۵
- نمودار ۳-۱۱۲- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث فقر..... ۱۴۶
- نمودار ۳-۱۱۳- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث فقر..... ۱۴۶
- نمودار ۳-۱۱۴- تشبیه از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث فقر..... ۱۴۷
- نمودار ۳-۱۱۵- درصد انواع زیبایی در بحث لب و بوسه..... ۱۴۷
- نمودار ۳-۱۱۶- انواع استعاره لب و بوسه..... ۱۴۸
- نمودار ۳-۱۱۷- تیپ واژگانی مستعار در بحث لب و بوسه..... ۱۴۸
- نمودار ۳-۱۱۸- انواع تشبیه به لحاظ حسی و عقلی بودن طرفین در بحث لب و بوسه..... ۱۴۹
- انواع ۳-۱۱۹- تشبیه از نظر طرفین در بحث لب و بوسه..... ۱۴۹
- نمودار ۳-۱۲۰- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث لب و بوسه..... ۱۵۰
- نمودار ۳-۱۲۱- انواع تشبیه از نظر حذف یا ذکر وجه شبه در بحث لب و بوسه..... ۱۵۰
- نمودار ۳-۱۲۱- انواع تشبیه از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث لب و بوسه..... ۱۵۱
- نمودار ۳-۱۲۲- غرض از تشبیه در بحث لب و بوسه..... ۱۵۱
- نمودار ۳-۱۲۳- انواع زیبایی در بحث محبت..... ۱۵۱
- نمودار ۳-۱۲۴- تیپ واژگانی مشبه به در بحث محبت..... ۱۵۲
- نمودار ۳-۱۲۵- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث محبت..... ۱۵۳
- نمودار ۳-۱۲۶- انواع زیبایی در بحث مرغ سحر..... ۱۵۳
- نمودار ۳-۱۲۷- انواع تشبیه در بحث مرغ سحر..... ۱۵۴
- نمودار ۳-۱۲۸- تیپ واژگانی مشبه در بحث مرغ سحر..... ۱۵۴
- نمودار ۳-۱۲۹- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث مرغ سحر..... ۱۵۵
- نمودار ۳-۱۳۰- تشبیه از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث مرغ سحر..... ۱۵۵
- نمودار ۳-۱۳۱- استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث مرغ سحر..... ۱۵۶
- نمودار ۳-۱۳۲- انواع زیبایی در بحث مستی و می..... ۱۵۶
- نمودار ۳-۱۳۳- انواع استعاره در بحث مستی و می..... ۱۵۷
- نمودار ۳-۱۳۴- تیپ واژگانی مستعار در بحث مستی و می..... ۱۵۷
- نمودار ۳-۱۳۵- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث مستی و می..... ۱۵۸
- نمودار ۳-۱۳۶- انواع استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث مستی و می..... ۱۵۸
- نمودار ۳-۱۳۷- انواع تشبیه از نظر طرفین در بحث مستی و می..... ۱۵۹
- نمودار ۳-۱۳۸- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث مستی و می..... ۱۵۹
- نمودار ۳-۱۳۹- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث مستی و می..... ۱۵۹
- نمودار ۳-۱۴۰- انواع تشبیه از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث مستی و می..... ۱۶۰
- نمودار ۳-۱۴۱- انواع زیبایی در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۰

- نمودار ۳-۱۴۲- انواع استعاره در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۱
- نمودار ۳-۱۴۳- تیپ واژگانی مستعار در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۱
- نمودار ۳-۱۴۴- درصد جامع در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۲
- نمودار ۳-۱۴۵- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۲
- نمودار ۳-۱۴۶- انواع استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۲
- نمودار ۳-۱۴۷- انواع تشبیه از نظر طرفین در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۳
- نمودار ۳-۱۴۸- انواع تشبیه از نظر ذکر یا حذف وجه شبه در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۳
- نمودار ۳-۱۴۸- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۴
- نمودار ۳-۱۴۹- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۴
- نمودار ۳-۱۵۰- ساختار تشبیه از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث ناز و غمزه..... ۱۶۴
- نمودار ۳-۱۵۱- انواع زیبایی در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۵
- نمودار ۳-۱۵۲- انواع استعاره در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۶
- نمودار ۳-۱۵۳- تیپ واژگانی مستعار در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۶
- نمودار ۳-۱۵۴- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۶
- نمودار ۳-۱۵۵- ساختار استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۷
- نمودار ۳-۱۵۶- انواع تشبیه از نظر طرفین در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۷
- نمودار ۳-۱۵۷- انواع تشبیه از نظر ذکر یا حذف وجه شبه در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۸
- نمودار ۳-۱۵۹- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۸
- نمودار ۳-۱۶۰- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۸
- نمودار ۳-۱۶۱- ساختار تشبیه از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث نغمه و نوا..... ۱۶۹
- نمودار ۳-۱۶۲- انواع زیبایی در بحث نفس..... ۱۶۹
- نمودار ۳-۱۶۵- تیپ واژگانی مشبه و مشبه به در بحث نفس..... ۱۷۰
- نمودار ۳-۱۶۶- انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی در بحث نفس..... ۱۷۰
- نمودار ۳-۱۶۷- انواع استعاره در بحث نفس..... ۱۷۱
- نمودار ۳-۱۶۸- انواع استعاره از نظر حسی و عقلی در بحث نفس..... ۱۷۱
- نمودار ۳-۱۶۹- استعاره از نظر مفرد (مجرد/ مقید) و مرکب در بحث نفس..... ۱۷۲

فصل اول

مقدمه و کلیات

مقدمه

در مدرسه گر چه دانش اندوز شوی وز گرمی بحث، مجلس افروز شوی

در مکتب عشق، با همه دانایی سرگشته چو طفلان نو آموز شوی

ابوسعید ابوالخیر

حکیم مهدی الهی قمشه ای حدود صد سال پیش، در شهر قمشه (شهرضای امروزی) از توابع اصفهان به دنیا آمد. او مدتی در قمشه و سپس در اصفهان به تحصیل علوم قدیم پرداخت و به مشهد رفت. در محضر اساتید بزرگی دقایق ادبیات فارسی و عربی را آموخت. دلش به علوم صوری قانع نشد. او به دنبال کسی بود که وی را از خودش برهاند و درونش را نیز تجلی بخشد. سرانجام به حضور آقا بزرگ خراسانی بار یافت و نزد او حکمت و عرفان آموخت. اما پس از چند سال به تهران آمد. وقتی دانشگاه تهران تاسیس شد ایشان جزو مدرسین رشته الهیات و ادبیات گشت و تا پایان عمر استاد دانشگاه تهران بود. الهی در ادب فارسی و حکمت و عرفان صاحب نظر بود و دیوان شعر او هم اثباتی بر این مدعاست که سراسر حاوی مضامین حکمی و عرفانی است ضمناً ترجمه‌ی قرآن از کارهای مهم این دوره‌ی اوست؛ چرا که سرآغاز ترجمه قرآن به زبان امروزی بود. او علاوه بر دیوان اشعار و ترجمه قرآن، آثار ارزشمند دیگری نیز دارد که در فصل اول مطرح خواهد شد.

در این گفتار، سخن از عرفان است. عرفان در شعر حکیم الهی قمشه ای شناخت قلبی از طریق کشف و شهود و عشق خالص به حضرت حق است. شاید این خلاصه ترین تعبیری است که می توان برای آن در نظر گرفت. دیوان این مرد دانشمند و حکیم متاله حاوی غزل، قصیده، مسمط و رباعی است که حدود ۹ هزار بیت می شود.

"دیوان الهی" با وجود اینکه شامل غزل ها و قصاید شیرین و زیبایی است به سختی یافت می شود. این امر و همچنین عدم عنایت مسئولین امر موجب شده است که نامی از "شاعری" حکیم مهدی الهی قمشه ای شنیده نشود چه برسد به کار پژوهشی و تحقیق بر آن.

عارفان اصطلاحات زیادی دارند که بدون آشنایی با آن، فهم مقاصدشان ساده نیست و احیاناً ممکن است مفاهیمی ضد مقصود آنان را برسانند. هر علمی برای خود یک سلسله اصطلاحات دارد و مفاهیم عرفی عام برای تفهیم مقاصد علمی کافی نیست. ناچار در هر علمی الفاظی خاص با معانی خاص قراردادی میان اهل آن فن مصطلح می شود، عرفان نیز

از این اصل مستثنی نیست. شعر و ادبیات، بسیاری از مفاهیم عرفانی را در قالب هنری بیان کرده است.

خلق زیبایی به نوعی هنر است و شعر هنری کلامی است. شاعر در صورتی که هنرمند توانایی باشد می تواند خالق "زیبایی" شود.

از آنجا که ناقدان شعر را چیزی جز تشبیه خوش و استعاره ای دلکش ندانسته اند که در ماسوای آن گوینده را فضل وزنی است و بس (شفیعی کدکنی/ ۱۱۳) و نظر به اینکه زیبایی شناسی آنگونه که مطرح شد تعاریف مختلفی دارد، در این پایان نامه نگارنده زیبایی شناسی را در معنای ادبی و بلاغی آن، با رویکرد قدمایی، با تاکید بر تخیل شاعر مورد بررسی قرار می دهد.

پیشینه‌ی کار و نقد ماخذ

نظریات و اندیشه های عرفانی شاعران فارسی گو در دوره های مختلف ادبی مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین در چند سال اخیر بحث زیبایی شناسی مورد توجه محققان ادبیات فارسی بوده است. در میان شاعرانی که دیوان اشعارشان بررسی می شود نام حکیم مهدی الهی قمشه ای به چشم نمی خورد. منبع مشخصی در زمینه هنرهای بلاغی و حتی اندیشه های عرفانی این شاعر وجود ندارد و صرفاً گاهی بعضی از بزرگان ادب فارسی همچون ملک الشعرای بهار و پروفیسور رضا در بخش کوچکی از کتاب هایشان توضیح مختصری آورده اند.

کار تحقیقی مدونی با موضوع زیبایی شناسی اندیشه های عرفانی حکیم مهدی الهی قمشه ای و حتی نزدیک به این موضوع صورت نگرفته است. صرفاً یک پایان نامه رشته ادبیات فارسی در دانشگاه پیام نور مشهد با موضوع سبک شاعری او تدوین شده که از نظر نگارنده کلی بوده و حق مطلب را ادا نکرده است.

علت انتخاب موضوع

نگارنده در این دنیای به دور از معنویات بر آن شد تا کسی را که در طی این چند سال او را با عشق آشنا کرد با تمامی بضاعت اندکش به مشتاقان و تشنگان دفتر عشق معرفی نماید؛ که گفته اند: نهایت جود، بذل موجود است. در میان دواوین عرفانی معاصر که در

دسترس بود، این دیوان به عنوان یکی از غنی ترین و قوی ترین دیوان های شعر عرفانی دانسته شد و تصمیم بر آن شد که دیوان ایشان از نظر عرفانی و زیبایی شناسی بلاغی، مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

باشد که این تحقیق باعث شود صاحب نظران به بررسی بیشتر آثار این عارف فرزانه بپردازند تا ایشان در آینده، بیشتر به دنیای عشق و عرفان معرفی شوند و تشنگان وادی عشق را سیراب نمایند.

مشکلات

به دلیل عنایت اندک محققان و دانش پژوهان رشته ادبیات فارسی به اشعار حکیم الهی و یا کم لطفی ناشران، دیوان اشعار ایشان در ابتدای کار یافت نمی شد. همچنین به علت اینکه در زمینه اشعار حکیم الهی هیچ گونه پژوهشی نشده بود، مشکلات این امر افزون بوده و به میزان زیادی نیاز به تحلیل شخصی داشت؛ که آن هم همراهی استادان راهنما و مشاور و دیگر سروران و اندیشمندان را اقتضا می کرد.

پرسش های این پژوهش:

- ۱- مهم ترین رویکرد حکیم الهی در عرفان چیست؟
- ۲- اصطلاحات و رموز عرفانی چه جایگاهی در اشعار حکیم الهی دارند؟
- ۳- حکیم الهی برای بیان مسائل عرفانی از چه زیبایی های بلاغی و بدیعی سود جست است؟
- ۴- آیا حکیم الهی روش خاصی در جنبه ی زیبایی شناسی بلاغی در اشعارش دارد؟
- ۵- مهم ترین عامل زیبایی شناسی بلاغی اشعار حکیم الهی چیست؟

روش کار برای پاسخ گویی به سوالات فوق به این ترتیب بود:

۱- ابتدا دیوان الهی با دقت خوانده شد و تمامی ابیاتی که در غزل های ایشان به گونه ای به موضوع پایان نامه مرتبط بود، فیش برداری گردید؛ که تعداد آنها به چهار هزار مورد می رسد.

۲- فیش‌ها در ۲۸ موضوع عرفانی طبقه‌بندی شدند؛ که همان اصطلاحات و رموز عرفانی هستند و با استفاده از کتب، منابع و مراجع عرفانی موجود توضیح داده شد.

۳- مرحله بعد بررسی تمام ابیات در دسته‌بندی‌های موضوعی و تحلیل عرفانی و محتوایی ابیات بود.

۴- ابیات مورد بحث، از نظر علم بیان و در مواردی علم بدیع مورد بررسی قرار گرفت.

این پژوهش در سه فصل انجام گرفته است:

فصل اول به شرح کلیاتی درباره عرفان، اصطلاحات و رموز عرفانی، نکات بلاغی مورد بحث، همچنین زندگی و سبک عرفانی و شعری حکیم الهی پرداخته شده است.

فصل دوم شامل رموز و اصطلاحات عرفانی به ترتیب حروف الفبا می‌باشد. ابتدا توضیحاتی درباره آن رموز و اصطلاحات از کتب عرفانی مطرح شده و سپس تحلیل و نظر نگارنده درباره جایگاه آن واژه عرفانی و نظر حکیم الهی نسبت به آن و همچنین در مواردی وجوه افتراق و اشتراک اندیشه آن حکیم با عارفان دیگر با ذکر شواهد بیان شده است.

در فصل سوم زیبایی‌شناسی، در معنای ادبی و بلاغی آن، با رویکرد قدمایی، با تأکید بر تخیل شاعر و با تکیه بر کتاب معالم البلاغه مورد بررسی قرار گرفته است.

به مصداق «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» شایسته است مراتب تشکر و قدردانی خود را نسبت به عزیزان و بزرگوارانی ابراز دارم:

دکتر حسین الهی قمشه ای که در ملاقات‌های متعدد از محضر پرفیض‌شان بهره‌ها بردم و فتح‌باب‌های مکرری در این پایان‌نامه بوده‌اند و شاگرد ایشان که زمینه‌ی این امر را با نشاطی ناب و سرشار از خوبی فراهم کردند.
اساتید گروه ادبیات دانشگاه اراک که در طول تحصیل قطره‌قطره از چشمه‌ی علمشان نوشیدم.

با عنایت به اینکه این پژوهش اولین کار کلاسیک اینجانب بوده است، بدون شک دارای اشکالات و ایرادات فراوانی است که امید است در آینده بتوانم در رفع آن‌ها بکوشم و به این علت از تمامی صاحب‌نظران و استادان ارجمندم پوزش می‌طلبم.

به ناچار خشوش بود در میان

قبا گر حریر است ور پرنیان

بخش اول: شرح احوال و آثار حکیم مهدی الهی قمشه ای

الف) زندگی نامه‌ی حکیم مهدی الهی قمشه ای

محمد مهدی محیی‌الدین الهی قمشه‌ای متولد ۱۲۸۰ شمسی / ۱۳۱۹ قمری در قریه قمشه (شهرضای کنونی) عارف، حکیم، شاعر و مترجم قرآن است.

اجداد حکیم میرزا مهدی الهی قمشه ای از سادات بحرین و از بزرگان علم و معرفت و حافظان قرآن بوده اند. گفته می شود در دوران حکومت نادرشاه که سادات را تحت شکنجه و فشارهای شدید قرار می دادند نیاکان حکیم مخفیانه از بحرین به شهرستان قمشه از توابع استان اصفهان مهاجرت می کنند و سیادت خود را به دلیل اختناق حاکم مخفی می نمایند. (الهی قمشه ای، مهدیه/ ۱۹)

علامه حسن زاده آملی می نویسد: آن بزرگوار از سادات بحرین و از بیت علم و عرفان و زهد و تقوا بود. بارها به من می فرمود: "اصلاً از سادات بحرینم ولی چون در کسوت متعارف فعلی شناخته شده‌ام از تبدیل عمامه سفید به سیاه خودداری می کنم." (وبسایت علامه حسن زاده آملی/ ۹۲) حکیم الهی قمشه ای در شرح حال منظومی که برای خود گفته است به این مسئله اشاره کرده است:

نیاکان بُودم از سادات بحرین

ز حقاظ قرآن قرآء دفتر

زمانه خواندشان در شهر قمشه

بدور نادر آن مرد دلاور

اوضاع یک قریه چند هزار نفری در ایران فقیر صد سال پیش روشن است (نداشتن آب لوله کشی و برق، کمبود آذوقه، مدرسه، کتابخانه، بیمارستان، روزنامه و...) با این حال پدر حکیم، ملا ابوالحسن، مردی اهل دین، علم و تقوا بود. زهد و تقوای پدر و تلاش او، در راه علم آموزی این فرزند به بار نشست و حکیمی با این عظمت تحویل تاریخ ادب و عرفان ایران شد.

استاد مهدی الهی قمشه ای از پنج سالگی به مکتب خانه رفت و تا هفت سالگی مقدمات ادبیات فارسی و عربی را آموخت. سپس نزد پدر و ادبای شهر قمشه به پیگیری تحصیلات و فراگیری علوم دینی پرداخت و با وجود خردسالی، به دلیل هوش سرشار و حافظه ای قوی،